

майор Наталія ЛОЗИНСКА*
major Nataliia LOZINSKA**

протоієрей Костянтин ЛОЗИНСКИЙ***
archpriest Kostiantyn LOZINSKIY****

УДК 215:234.23

DOI: 10.35332/2411-4677.2025.25.10

ORCID.org/0009-0009-9237-1696

ПСЕВДОІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ «РУСЬКОГО МІРА» В ЙОГО ІСТОРИЧНО-БОГОСЛОВСЬКОМУ ВИМІРІ

PSEUDOHISTORICAL NARRATIVE OF THE “RUSSIAN WORLD” IN ITS HISTORICAL-THEOLOGICAL DIMENSION

За своїм походженням російські псевдоісторичні міфи, якими сьогодні послуговуються московські пропагандисти, як це не дивно, належать до московського церковного середовища. Не виняток і наратив про «руський мір» як особливий стан, у якому постійно перебуває російський народ творячи свою особливу цивілізацію. І це не дивно. Згадаймо старця Філофея, «книжників» митрополита Сильвестра та їхню роль у просуванні міфологем московської держави за правління Івана IV Грозного. Саме породжена ними ідея Москви як «Третього

У статті розглянуто псевдоісторичний наратив російської пропаганди, відомий під назвою «руський мір». Актуальність теми зумовлена тим, що сьогодення російсько-українська війна є прямим продовженням ідеології Росії. Для успішного протистояння агресії потрібно не лише зміцнювати військовий та економічний потенціал України, а й, пам'ятаючи слова Спасителя про те, що слід боятися тих, «хто може занапастити душу» (Мф. 10:18), піклуватися про духовний розвиток нашого суспільства, даючи

* Слухач навчально-наукового інституту Національний університет оборони України.

** Student of the Educational and Scientific Institute of the National Defence University of Ukraine.

*** Доктор наук із богослів'я, професор, професор кафедри богослів'я Київської православної богословської академії.

**** Doctor of Theology, Professor, Professor of the Department of Theology of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

Риму», лягла в основу сучасної богословсько-історіософської, політичної концепції необхідності створення чи постійного перебування Росії в якомусь особливому, властивому лише їй світі. Росіяни традиційно вважають, що звільнення від монголо-татарського ярма, одруження московського князя Івана III із Софією Палеолог, племінницею та спадкоємицею останнього візантійського імператора Костянтина XII, завоювання Іваном IV Казанського та Астраханського ханств, перенесення політичного та релігійного центру з Києва до Володимира на Клязьмі і до Московії, а потім, в епоху Катерини II, до російської імперії — усе це якось підтверджує права Москви на особливу роль. Мовляв, саме на цьому ґрунті склався звичай коронування московських государів, прийняття ними царського титулу та візантійського герба, заснування патріаршества та «підкування» царя про всіх православних, які потерпають від утисків іновірців, де б вони не перебували.

Якщо дивитися з висоти нашого часу, то перші натяки на месіанське значення Московії вже помітні в грамоті московського митрополита Зосими (1492 рік) про «Пасхалію». Провіщаючи скорий кінець світу, митрополит коротко підсумовує історію великих християнських держав: римський імператор Костянтин Великий заснував Новий Рим — Константинополь, Володимир охрестив Русь, а Іван III є «новим царем Костянтином для нового града Костянтина — Москви»

адекватну оцінку російським псевдоконцептам на зразок «руський мір».

Проаналізовано основні праці, що сформуливали підвалини сучасної російської ідеології, яка виражена в наративі про «руський мір»: М. Дьяконова «Власть московских государей» (СПб., 1889), послання старця Філофея, у якому проголошено Московію спадкоємицею «обох Римів» («Библиотека литературы Древней Руси» (СПб, 1997), М. Ульянов «О времени зарождения на Руси концепции „Москва — Третий Рим“» (Москва, 2010), А. Беляев «Про безбожність і антихриста» (Сергиев Посад, 1898). Висвітлено публікації з критикою цього ідеологічного міфу: Д. Донцов «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (Дрогобич, 2011), с. Плохій «Нахливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні» (Київ, 2006).

Сучасним провідником ідеї «руського міра» є російський філософ А. Дугін. У своїй праці «Основы геополитики: Геополитическое будущее России. Мыслить пространством» (Москва, 2000) він переосмислює цей наратив відповідно до тих, реальних, у яких, на його думку, опинилася Росія у своєму протистоянні із Заходом. Праця митрополита Івана Снічова «Самодержавие духа» (Институт русской цивилизации, 2007) являє собою екскурс в самі найпотаємніші «мрії» російського чорносотенного патріота. Інтернет-ресурси, які були використані для написання статті, — це передусім публікації рішень соборів

[Дьяконов 1889, с. 66]. Цю ідею продовжив у своєму посланні чернець псковського Спасо-Єлеазарівського монастиря Філофей до московського великого князя Василя III. На його думку, московська держава та її столиця є останнім земним втіленням «непорушного» Римського царства, яке існувало з часу пришествя Ісуса Христа. Це духовне християнське «царство» не локалізоване в просторі та часі. Воно переходить від одного свого втілення в інше згідно з біблійною розповіддю про наступництво великих держав у книзі пророка Даниїла (Дан. 2: 1149). Ця концепція просто переповнена есхатологією, тому Філофей закликає князя Василя III «не переступати заповідей, які встановили його прадіди — великий Костянтин, і блаженний святий Володимир, і великий богообраний Ярослав.... бо два Рима вже впали, третій стоїть, а четвертому не існувати» [Библиотека литературы Древней Руси 1997, с. 297–303]. Але як в цілому звичайне як для своєї теми й часу послання [Ниче 1990, с. 205] перетворилося на основу уявлень про роль і значення Росії разом із претензіями її правителів спочатку на царський титул, а відтак і на роль світового лідера з «окремим» Богом указаним шляхом? І як саме розуміли, а краще сказати пояснювали цю теорію самі росіяни? Відразу зауважимо, що по-різному в різні часи. У сприятливих для російської державності обставинах творці цієї ідеології прямо говорили про богообраність народу, його есхатологічну велич,

РПЦ, ПЦУ та УГКЦ, а також печально відома «Валдайська промова» В. Путіна.

Ключові слова: імперія, наратив, «Третій Рим», «руський мір», ідеологія, війна.

This article is about another pseudo-historical narrative of Russian propaganda known as the “Russian world”. The chosen topic of the article is undoubtedly relevant, because today’s Russian-Ukrainian war is a direct continuation of those armed and political conflicts on the part of Russia that took place in previous years. For a successful confrontation, today we need not only to strengthen our military and economic potential, but also, remembering the words of the Savior that we should fear those “who can destroy the soul” (Matt. 10:18), to take care of the spiritual component of our society. That is why the purpose of our study is an attempt to consider from a historical and theological angle another Russian pseudo-historical narrative about a special “Russian world” and the consequences that it may have for Ukraine.

The state of scientific development of the topic. Today there are quite a few scientific publications on the origin, analysis and significance of modern Russian ideology, which is expressed in the narrative about the “Russian world”. Let us name the most significant works that we used in writing the article. In the work of M. Dyakonov. “The Power of the Moscow Sovereigns”. St. Petersburg, 1889, the very institution of Russian autocracy and its ideological basis are considered. The message of the

підкріплюючи свої думки успішними завоюваннями сусідніх земель. Але як тільки Росії було потрібно здаватися в очах сусідів країною з ліберальними цінностями, тон відразу мінявся. Для прикладу: на думку історика П. Ніче, теорія про якусь особливе значення чи роль Москви у світі є просто результатом есхатологічних очікувань і первісно мала не політичний, а релігійний характер [Ніче П., 1990, с. 205]. Якщо Москва впаде в гріхи, їй не наслідуватиме Четвертий Рим просто тому, що ніде у світі більше не існувало православної держави. Для тогочасного жителя московії це означало б просто кінець світу. Цю думку повторює і П. Смирнов, вказуючи, що подібні ідеї вплинули на розвиток становлення уявлень про антихриста в російському старообрядництві [Смирнов П., 1900, с. 835-847]. Сама ж ідея приємства від Другого до Третього Риму виникла, на їхню думку, після Флорентійської унії 1439 р., укладання якої докорінно похитнуло авторитет Грецької Церкви. Саме тоді чарівність Візантії як хранительки заповітів православ'я зникла, і з нею зникло право на політичне верховенство. Але ж це є свідомим викривленням фактів: Константинополь ніколи починаючи з 988 р. не бажав та й не міг бажати політичного главенства над Київською Руссю передусім через віддаленість територій, а також через відсутність достатньої кількості війська, необхідного для завоювання. Та й, по правді кажучи, Візантія завжди, починаючи з

elder Filofey, in which Muscovy was proclaimed the heiress of "both Romes" with its detailed analysis is contained in the work "Literary Library of Ancient Russia". St. Petersburg, 1997, edited by the now deceased academician D. Likhachev. M. Ulyanov "On the time of the emergence in Russia of the concept "Moscow – the Third Rome". M, 2010 and professor of the Moscow Theological Academy A. Belyaev in the two-volume work "On Godlessness and the Antichrist". Sergiev Posad, 1898, are representatives of two opposing points of view on the importance that this idea had for the development of Moscow ideology. Criticism of this statement was dealt with by D. Dontsov in his work "The Modern Political Situation of the Nation and Our Tasks". Drohobych-Lviv: VF "Vidrodzhennia", 2011 and S. Plokhiiy "Nalivaikova's Faith: Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine". K.2006. The modern leader of the idea of "Russian peace" is the Russian philosopher A. Dugin. In his work "Fundamentals of Geopolitics: The Geopolitical Future of Russia. Thinks in Space". M. 2000., he rethinks this narrative in accordance with the realities in which, in his opinion, Russia found itself in its forced confrontation with the West. The work of the late Metropolitan Ivan (Snychov) "Autocracy of the Spirit". Institute of Russian Civilization. 2007 is an excursion into the most secret "dreams" of the Russian Black Hundreds patriot. The Internet resources that were used to write the article are primarily publications of the decisions of the councils of the Russian Orthodox Church, the

часу розділення Римської імперії на Західну та Східну частини в 395 р., вела суто оборонні війни. Професор Московської духовної академії А. Беляєв у праці «Про безбожність і антихриста» зазначав, що в часи, ближчі до Філофея, цей термін так

і став поширеним: «За старих часів дехто з росіян Москву та Росію називали третім Римом; але ця назва не прищепилась. Тепер ніхто з вчених не вживає цієї назви, а народу вона навіть зовсім невідома. Та й справді, що у православної Росії із Римом?» [Беляєв 1898, с. 507–508.]. Саме тому справедливо звучать слова М. Ульянова, який зазначив, що політична ідея Москви, як і все з нею пов'язане, насправді перегукується із суспільно-політичного дискурсом царювання російських імператорів, тобто пов'язана з розвитком російського імперіалізму «нового часу» [Ульянов 1994, с. 152–162]. Ну, а як тільки Росія починала «вставати з колін», то відразу лунав голос: «Саме в Петрівську епоху зовнішньополітичний імператив владно повернув вектор геополітичних пріоритетів із внутрішньої на зовнішню політику та зі східного напрямку на західний, північний і південний» [Якунин, Зеленёв, Зеленёва 2008, с. 31]. У результаті цих війн Росія стала однією з провідних країн Європи, а на початку XIX ст. наблизилася до завершення формування імперії, ставши світовою державою, що, у свою чергу, спонукало її до формування власної геополітичної концепції.

Сьогодні, в XXI ст., відбулася чергова трансформація суспільної свідомості Росії. Чергове «вставання з колін» мало викликати до життя нову ідеологію, яка б жила цей процес. Але на практиці все нове — це добре забуте старе. Саме тому при детальному аналізі чергового псевдоісторичного наративу про «руський мір» виявляється, що московський патріарх Кирило Гундяєв жваво проповідує ті самі ідеї про «триєдиний народ», «Третій Рим», «традиційні цінності» та інші давні витвори російської ідеологічної машини, остаточно перетворивши Російську Церкву та її сателіта в Україні (УПЦ МП) в майданчик для виправдання агресивної політики Кремля. Саме тому для дослідження та спростування цієї ідеології нам буде потрібно зануритися в історію з усіма її складовими.

Одразу скажемо, що у Філофея есхатологічна ідея звучить розмито та невиразно. Дійсно, можливо, його послання і не було політичним програмовим документом, а просто мало на

OCU and the UGCC, as well as the infamous "Valdai Speech" by V. Putin.

Keywords: *empire, narrative, "Third Rome," "Russian world," ideology, war.*

меті застерегти князя від порушення закону — божественного й людського. З богословської точки зору, воно є традиційним повчанням очільника держави щодо його поведінки в суспільстві, для того щоб бути достойним правителем в очах Бога, і за змістом перегукується, скажімо, з посланням диякона Агапіта до римського імператора Юстиніана I [Agarpetus., 1865, с. 1171–1174]. Тобто в ньому відсутній натяк на якісь особливі права чи привілеї московського правителя. Справжнє державницьке оформлення ідеї про особливу роль, яку має відігравати в світі Москва та її очільник, настає за правління царя Івана IV Грозного (1547–1584). І, як не дивно, її пропагує не світське оточення царя, а митрополит Макарій, людина освічена і, вочевидь, сповнена політичних амбіцій [Оглоблин 2021, с. 242–244]. Проголошення Московії царством за Івана IV посилює відчуття її окремішності, порівняно з іншими державами. Цей «нащадок» Рюриковичів прямо заявив про свою спорідненість навіть не з візантійськими, а з римськими імператорами, прагнучи за будь-яку ціну домогтися шани від сусідніх країн і навіть від далекої Англії [Див.: Лихачёв, Лурье 1951]. Саме тоді Московія, яка підкорила Казанське й Астраханське ханства і вийшла до Уралу, цілковито зламала опір Новгороду й Пскову, просунулася до Передкавказзя, потребувала величної ідеї, цілісної програми панування над різними народами. У добу Смути (1605–1618), коли «колективний Захід» в особі Речі Посполитої двічі переміг Москву, змусивши її, нехай і на короткий час, прийняти свого ставленика на царство, ще більше посилилася віра московитів в їхнє провіденційне покликання, оскільки ці події дозволили змодельовати візію Московського царства як «останнього оплоту» православ'я, після падіння якого реально настане кінець світу. Новий поштовх цей наратив отримав із царюванням Олексія Михайловича в середині XVII ст. як ідеологічне обґрунтування боротьби Росії з Річчю Посполитою та Османською імперією за Україну [Крысюк 2015, с. 123–138]. Адже тепер ішлося про об'єднання під скіпетром московського царя земель всієї Русі, усіх нащадків православно-східнослов'янської цивілізації, яка існувала в IX–XIV ст. [Оглоблин 2021, с. 244–253]. Тепер скажемо і про дотичність цього наративу до теперішньої російсько-української війни. Коли у XV–XVI ст. почала міцніти нова держава — Московське князівство — вона відразу спробувала забрати собі київську спадщину. Московія болісно сприймала існування іншої (немосковської) Русі в складі Великого князівства Литовського як виклик для себе та

закономірну причину для просування своїх великодержавних інтересів і територіальних апетитів. Перед тим поступово Москва поглинула три руські державні утворення на захід від своїх територій: Тверське князівство, Псковську та Новгородську землі. Останню жорстоко покарав Іван IV у душі його попередника Олександра Невського, який прославився в історії як поплічник хана Батия та його названий син у справі збирання данини з руських земель. Іван IV після упокорення новгородської республіки публічно наказав висікти вічовий дзвін, вирвати йому язик і відвезти його в Московію [Гваньїни 1997, с. 89]. До речі, в сьогоденній Росії потужно продовжують лунаєти саме церковні голоси за канонізацію цього жахливого царя. І початок цьому процесу поклав уже нині покійний митрополит Санкт-Петербурзький Іван Снічов [Іоанн (Снычев) 2007, с. 3]. Ці завоювання були надзвичайно жорстокими, практично геноцидом місцевих мешканців. Проте населення цих територій не було так відчутно пройняте цивілізаційними впливами Заходу, як руські землі у складі Великого князівства Литовського, тому Москва поглинула їх відносно легко. Уже через одне-два покоління після терору завойовників ці землі стали покірними перед Московією й швидко асимілювалися з її соціумом. Боротьба ж за руські землі далі на захід, на теренах Великого князівства Литовського, стала для Москви вельми виснажливою, завзятою і тривалою та мала перемінний успіх. Причиною було те, що ментально та цивілізаційно ці землі кардинально відрізнялися із самого початку, адже Русь у класичному розумінні — це не землі Андрія Боголюбського, це не племена чуді, мері та інших угро-фінських племен, з яких постала Московія [Ключевский 1990, с. 68]. Власне, через Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Волинь та інші руські землі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського, відбувався процес цивілізаційного тиску Європи на східну її частину. Тому давні білоруси та українці включилися у доволі драматичні трансформаційні процеси захисту своєї ідентичності, а по суті, вступили в затяжне протистояння московській експансії. Цей цивілізаційний конфлікт триває до сьогодні. У подальшому вже як Російська імперія (від 1721 р.) Московія діяла на українських та білоруських землях за логікою знищення того цивілізаційного масиву, який утворився тут протягом XV–XVI ст. Особливо посилюлося це поглинання після Полтавської битви 1709 р., коли Москва повністю утвердилася на півночі Лівобережної України [Плохій 2000, с. 348–403]. Варто наголосити, що це був переломний

момент в історії всієї Східної Європи. Про це в геополітичному розрізі першим написав український політичний мислитель Дмитро Донцов [Донцов 2011–2016, с. 21–37]. Загалом про напрямки та особливості геополітичної експансії Московії-Росії на українські та білоруські землі історики написали чимало праць. Однак слабким місцем більшості пояснень цього конфлікту є те, що майже всі науковці не беруть до уваги цивілізаційну складову цього протистояння. Здебільшого все традиційно пояснюється крізь призму державницьких інтересів Російської імперії, яка, мовляв, «забезпечувала собі просторові, торгівельні та промислові можливості для ефективної життєдіяльності». У колі таких інтерпретацій часто перебувають і зарубіжні політологи і політики, які дивляться на імперіалізм Москви винятково як на явище державного прагматизму, не беручи до уваги його ідеологічно-духовну складову.

Говорячи про псевдоісторичний наратив «руського міра», слід сказати і про інші його політичні втілення. Особливо це помітно з часу спроб просування Росії на південь, а саме до територій колишньої Візантії, якими з 1453 р. володіла держава Османів. Війни Росії з Оттоманською Портою ставили за мету оволодіння Константинополем та відновлення Візантійської імперії під двоголовим орлом. До середини XVIII ст. головним супротивником Туреччини в Європі була Австрія, і лише з проголошенням Московії імперією за Петра I у вирішенні «східного питання» втрутилася Росія. У 1774 р. Росія вперше втрутилася у внутрішні справи Туреччини під гаслом захисту православних від утисків на релігійному ґрунті. За Кучук-Кенержійським миром імперія отримала право захищати перед султаном права Константинопольської Церкви та Молдавських і Валаських князівств. Катерина II (1762–1796) виношувала проект повного вигнання турків із Європи з подальшим відновленням Грецької імперії, на чолі якої мав стати її онук Костянтин Павлович. Угода в Яссах 1791 р., Бухарестський мир 1812 р. та ін. дипломатичні угоди підтверджували особливі права Росії та її одноосібний протекторат над турецькими християнами, що лише підігрівало її амбіції. Після російсько-турецької війни 1877–1878 рр., яка ледь не вивела імперію на береги Босфору, в царському Генеральному штабі почали розробляти варіанти висадки десанту для захоплення проток. Сукупно воєнні дії між обома державами в період між 1568–1918 рр. тривали 69 років, тобто в середньому між кожною російсько-турецькою війною був інтервал близько 25 років. Це був найбільший за тривалістю конфлікт

в історії Європи. Відзначимо, що «заступництво» Росії досить дорого обходилося турецьким християнам: програючи війни, Туреччина руками релігійних фанатиків виміщала свою лютю саме на іновірцях — тобто християнах, яких мала захищати Росія. Головна мета Москви залишалася традиційно незмінною — перехід Константинополя до її рук та проголошення чергової «римської імперії» з російським православним монархом на чолі. На інші умови Росія не погоджувалася, що підтвердила її позиція при повстанні А. Іпсіланті в 1821 р.

Увага Росії до «приєднання» нових земель була прикута не тільки на Заході. Східні кордони імперії також були в її полі зору. Якщо на Кавказі, у Польщі та на Балканському півострові царі надівали личину захисників віри, то в інших випадках це було не потрібно. Завоювання в сучасному Казахстані (Середній та Старший жузи ханства), Семиріччя, Чуйська долина, Сахалін, концесії Росії в Ухані та Тяньдзіні, Урянхайський край та ще багато територій — ось неповний перелік почасті мирних (силою підкупу чи загрози завоювання), почасті військових результатів приєднання «нових територій» до самозваної «спадкоємиці» Риму. Чого варта авантюрна експедиція 1885 р. під керівництвом Н. Ашинова з метою взяти під контроль частину Ефіопії, захопивши форт Сагалло. Сучасні російські історики називають цю акцію особистою авантюрою через те, що вона так і не увінчалася успіхом [Сагалло]. Іншою спробою розширення територій «третього Риму» на Схід став проект «Жовторосія» — колоніальний проект Російської імперії, який реалізувався на межі XIX–XX ст. Поняття «Жовторосія» вперше вжив російський журналіст І. Левітов, написавши, що «простір, де російський елемент поєднується з жовтою расою, особливо той, який простягається від Байкалу до Тихого океану, хай і ізольований від Росії, але все ж має із нею щось спільне» [Ларюэль 2016].

Цей проект передбачав відторгнення від ослаблого Цинського Китаю частини його північно-східних земель, зокрема Маньчжурії, та її подальшу русифікацію за рахунок переселення російських козаків і селян та масового (вочевидь примусового) навернення місцевого китайського населення в християнство. Так було побудовано КВЖД та значною мірою русифіковані китайські міста Харбін і Далянь. Подальше просування на Схід спинила лише російсько-японська війна 1904–1905 рр.

У XX ст. Росія, як ми знаємо, двічі захоплювала Україну в результаті двох світових воєн — у 1921 та 1944 рр. Знищення політичної незалежності нашої Батьківщини відбувалося не лише

військовим шляхом. У хід ішли історичні фальсифікації, що мали на меті підірвати нашу віру у власну самотність, замінивши її ідеєю загального «комуністичного раю», у якому всі народи будуть рівні або, як це відбувається зараз, ідеєю, збудованою на засадах історіософського релігійно-політичного еклектизму минулого. З цією метою вже в ХХІ ст. під час з'їзду, який відбувся 27 березня 2024 р. в залі церковних соборів храму Христа Спасителя в Москві під головуванням патріарха Кирила, було затверджено наказ XXV Всесвітнього російського народного собору [Наказ XXV Всесвітнього російського народного собору]. У цьому документі РПЦ назвала війну Росії в Україні екзистенційною і цивілізаційною, «священною війною», що стало новим кроком для російської влади, яка досі уникала називати вторгнення в Україну «війною». Крім того, РПЦ заявила, що ця війна є актом світового масштабу — боротьбою проти перемоги Заходу, який «упав у сатанізм», а значить, боротьбою проти антихриста. Православна Церква України відреагувала на цю подію, вказавши, що, «з релігійної точки зору, ідеологія “руська міра” ... це єретичне вчення та новітня форма ідолопоклонства; зі світської точки зору, ідеологія “русміра” — це форма нацизму, яка виправдовує агресивну війну, терор, геноцид та інші злочини проти людяності» [«Єресь» та «нацизм» — У ПЦУ прокоментували документи XXV Всесвітнього російського народного собору]. Але давайте, як кажуть, «зануримося глибше». З'єднавши для цього псевдоісторичного наративу, який сьогодні розвинувся до масштабу всеросійської ідеології, ідею Москви як «Третього Риму» з ученням Православної Церкви про кінець світу, очільник РПЦ не просто проголосив Росію тією, хто «утримує» світ від пришесть колективного антихриста. Його заява фактично повторює основні ідеї президента В. Путіна про особливу роль Росії у світі, про необхідність мучеництва, про т. зв. традиційні цінності та багато іншого, що неодноразово було озвучено під час програмних виступів в тому ж таки Валдайському клубі [Валдайская речь Путина (2014)]. Така риторика не є чимось дивним для діячів РПЦ, адже через невелику пострадянську ресталінізацію Православної Церкви біля її керма після розпаду СРСР залишилися «вихованці старої школи». Оскільки майже вся ієрархія старої РПЦ була винищена комуністами, а новий патріархат, створений у 1943 р. особисто Сталіним, перебував під контролем і наглядом КДБ, не дивно, що комуністичний менталітет сутолосності з «генеральною лінією партії» утвердився

під християнськими ризами. Та й Сталіна сьогодні в Росії величають як апостолоподібного лідера. До речі, один із багатьох парадоксів пострадянського православ'я в Росії полягає в тому, що християни шанують, поважають і навіть намагаються канонізувати своїх власних переслідувачів. Це справжній «стокгольмський синдром» РПЦ. Ленін, який, за словами В. Путіна, «створив Україну», вже не може бути привабливою фігурою для тих, хто асоціює себе з радянським минулим. Так само і останній російський цар Микола II є привабливим лише для певної частини тих, хто ототожнює себе зі спадщиною Російської імперії. Сталін же являється фігурою, яка може об'єднати всіх росіян завдяки імперському стилю одноосібного правління та показовій відданості комуністичним ідеям для простих людей. Цей своєрідний квазірелігійний набір ідей або політична релігія «руського міра» — рашизма, який водночас сакралізує лідера і демонізує ворогів, надаючи диктаторові ідеологічне підґрунтя для будь-якої агресії назовні й репресій усередині країни, виявився найприйнятнішим для сучасних росіян. Сьогодні він еволюціонував до всеосяжної ідеології, що стверджує право Росії на політичний та географічний простір, більший за межі самої Російської Федерації, тим самим впроваджуючи логіку «сфер впливу». Ось чим насправді живиться ідея «руського міра» [«Russian World» Concept].

Проголошені від імені РПЦ, сьогоднішні ідеї «руського міра» отримують космічний вимір: тепер «свята Русь» претендує бути центром духовної боротьби між Богом і сатаною. Захоплення Росії візантинізмом теж відіграло свою роль у прийнятті цієї нової реальності. Ідея симфонії між Церквою та державою є дійсно привабливою для справжніх державників. Адже всі спроби побудувати повністю секуляризоване суспільство в Західній Європі поки що не увінчалися успіхом. Релігія продовжує бути якщо не вирішальним, то принаймні вагомим чинником, не кажучи вже про країни, де панує іслам або буддизм. Тому коли у 2007 р. Путін прирівняв «традиційні конфесії Росії» (маючи на увазі РПЦ) до ядерного щита, це неабияк сподобалося очільникам і вірянам РПЦ. Обидва компоненти зміцнюють російську державність і створюють необхідні передумови для внутрішньої й зовнішньої безпеки країни. 4 вересня 2007 р., тобто через пів року, цю «ядерну теологію» Путіна було поглиблено, коли в храмі Христа Спасителя відслужили богослужіння на честь 60-річчя створення ядерного комплексу Росії, а св. Серафима Саровського було призначено небесним

покровителем ядерної зброї. Ідею двох щитів Росії іронічно висміювали як «ядерне православ'я», але це нічого не змінило в світосприйнятті пересічного росіянина. Це, мабуть, найяскравіший приклад мілітаризації РПЦ після того, як у Росії звели головний храм Збройних сил Росії з його дивною архітектурою, яка поєднує в собі імперське та радянське минуле для прославлення сьогодення — воєн, які вестиме Росія в ХХІ ст.

Додав хмизу до вогню нової ідеології і відомий чорносотенець, митрополит Іван Снічов своїми думками про те, що «остаточна мета так званого цивілізованого світу — якщо говорити конкретно — це таємні сили, які прагнуть поневолити Росію і тут домінувати». На його думку: «Перша Російська імперія — це Київська Русь, друга — Московське царство, третя — Санкт-Петербурзька імперія, четверта — червона імперія Радянського Союзу, а тепер ми стаємо свідками зародження п'ятої імперії. Вона ще невидима, але її інавгурація вже відбулася» [Одоление смуты. Слово к русскому народу]. І якщо за його життя проповідувати з церковного амвону щось політичне виглядало не зовсім «канонічно» то тепер, провіщати квазірелігію російської перемоги, те, що називається победобесіє, — стало ледь не нормою церковного життя. Таким чином, ми, можливо, стоїмо на порозі творення нової світоглядної системи, яка визначатиме існування світу на подальші десятиліття.

Основними об'єднуючими елементами наративу «руського міра» є російська мова та російська або радянська культура засновані на спільній історичній пам'яті про величне минуле «Третього Риму». Вирішальне значення має те, що лояльність або прихильність до цих складових наративу представлена як найважливіший критерій приналежності до самого «міра». Особливо варто відзначити, що «історична пам'ять» зберігається «передусім не як етнічність, не мова і не належність до релігії». Це свідчить про те, що всі ці так звані цінності у рамках ідеології «руського міра» є не об'єктивним чи всеосяжним спогадом про минуле, а ретельно обробленим та вибіркоким наративом. Він спеціально розроблений для побудови нової спільної ідентичності, яка виходить за межі фактичних етнічних чи мовних кордонів, підкреслюючи певну версію минулого, яка виправдовує теперішні політичні дії. Концепція також підкреслює «особливий шлях» Росії, стверджуючи її унікальний характер та перевагу над іншими цивілізаціями. Вона чітко визначається транскордонним, православно-цивілізаційно-місіонерським характером. Сам президент Путін сформулював це

бачення, оголосивши Росію «державою-цивілізацією», об'єднаною російським народом, мовою та культурою, при цьому суперечливо заявивши, що для решти країн росіяни залишаються єдиним народом, незалежно від їх етнічної приналежності. У розумінні російських пропагандистів, есхатологічний аспект цього нарративу передбачає невід'ємне право, навіть обов'язок Москви нав'язувати свій «мір» іншим, особливо тим, хто вважається частиною «святої Русі», під виглядом боротьби з космічним злом. Ця модель є класичним проявом імперської експансії, замаскованої під цивілізаційну оболонку, де культурна самотність стає приводом для політичного та територіального контролю. РПЦ активно просуває концепцію «руського міра» через широке використання проповідей, ЗМІ та своїх величезних інформаційних та освітніх ресурсів. У сьогоденній Росії РПЦ чітко визначена як вирішальний інструмент для поширення в суспільстві державних ініціатив, спрямованих на виховання специфічної «російської цивілізаційної ідентичності» та «духовних і моральних цінностей» у населення. Саме тому російські солдати вірять у те, що вони виборюють екзистенційне виживання батьківщини так само, як їхні радянські предки боролися проти гітлерівського вторгнення. Лише цього разу Київ — це новий Берлін, «режим Зеленського» та НАТО — нові нацисти, а вся країна веде священну війну проти безбожних агресорів із Заходу.

Отже, можна сказати, що патріарх Кирило, активно просуваючи ідею «святої Русі» як «форпосту християнської цивілізації», яку він зображує в різкому протистоянні «корумпованому Заходу» [Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на заседании Бюро президиума Всемирного русского народного собора. 31 октября 2024], закликає до духовної, а опосередковано й політичної, єдності всіх, хто нібито поділяє цінності московського християнства, обрамляючи конфлікт як духовну боротьбу проти зовнішніх сил, що прагнуть розірвати «руський мір». Це виявляє дуалістичний світогляд, притаманний «руському міру», який ділить світ на «святий православний Схід» (добро) та «ворожий, аморальний Захід» (зло), тим самим надаючи богословське виправдання конфлікту та агресії. «Глобалізм є проектом світової всеєдності, але він не враховує справжнього задуму Творця про людину. А з погляду християнської есхатології ми знаємо, що таке глобальний універсалізм, і знаємо, що без цього глобального універсалізму не з'явиться хтось, хто претендуватиме на глобальну владу і з ім'ям якого буде

пов'язаний кінець світу", — заявив патріарх Кирило 25 жовтня 2022 р. на відкритті XXIV Всесвітнього російського народного собору, називаючи Європу та США «антихристиянською територією» [Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на заседании Бюро президиума Всемирного русского народного собора. 25 октября 2022].

Офіційна церковна проповідь, ставши частиною національної пропаганди у війні Росії проти України, зробила есхатологічну риторику та мислення ключовими. У державній пропаганді з'являються такі радикальні терміни, як «десатанізація» України. Російські чиновники прямо називають українську владу «сатаністами», «відкритими ворогами Христа», а метою війни називають необхідність «зупинити верховного володаря пекла, яке б ім'я він не використав — Сатана, Люцифер чи Ібліс. Бо його мета — смерть», — написав заступник голови Ради безпеки Д. Медведев у себе в Telegram-каналі [Кирило (Гундяев), патріарх. Выпуск от 5 декабря 2015 года]. Патріарх Кирило систематично експлуатує воєнне минуле Русі, зокрема міф про благословення святим Сергієм Радонезьким князя Дмитра Донського на Куликівську битву 1380 р., щоб стверджувати, що Росія не може здобути перемогу в жодній війні без активної присутності та духовної підтримки Православної Церкви. Метою цих фальсифікацій є щеплення пересічному російському православному парафіянину ідеї «святості» путінської війни. Зображуючи нинішній конфлікт як пряме продовження історичних «священних воєн», які благословила Церква, наратив перетворює геополітичну агресію на божественно санкціонований хрестовий похід. Якщо, як вважає патріарх Кирило, наближається кінець світу і є якісь антихристиянські території, то повинні бути християнські території і той, хто протистоїть Апокаліпсису, що наближається. Єдині, хто може відтермінувати наближення Страшного Суду — це російський народ, Росія і сама РПЦ: «Чому прагнуть її (землю російську) зруйнувати, розділити, брата на брата нацькувати? (...) В Апокаліпсисі є згадка про якусь силу, яка утримує прищестя у світ антихриста. (...) На цю силу сьогодні спрямовані всі гострі стріли всіх, хто прагне скомпрометувати церкву, розділити та відірвати її від народу» [Георгій Перш. Війна та есхатологія].

Звідки ця єретична зарозумілість бере ідейну силу, відповідає нам сам патріарх Кирило та інші церковні діячі. Вони стверджують, що сьогодні Росія виконує роль того «фактора стримування», який, на думку ап. Павла, запобігає передчасному

пришествію антихриста у світ (2 Фес. 2:7). Ці слова вчергове свідчать про «сталінську спадщину» в церковному середовищі РПЦ. Адже ще на початку 2000-х патріарх Кирило вважав, що той, хто «утримує» світ від пришествия Антихриста, — це звичайне добро, яке здійснюють люди. А Церква і держава можуть бути лише організуючими засадами цього добра і лише в цьому значенні є «стримуючими факторами»: «Стримуючий фактор — це, звичайно, не країна під тією чи іншою назвою і навіть не народ. Протиотрутою від поширення зла є добро. Якщо добро більше, ніж зло, зло не може домінувати. Якщо добро в суспільстві постійно розвивається і сприймається кожним наступним поколінням, то простір добра розширюється, і все добро від Бога. Тоді обсяг зла зменшується, сфера панування зла звужується, і воно не прив'язане до жодної країни чи географічного простору. Але коли ми говоримо про відродження Росії як про духовне явище, то маємо на увазі насамперед результат цього відродження. І це має призвести до зміцнення добрих міжособистісних і соціальних стосунків. Якщо добро стане стверджуючим началом у житті нашого народу, то напевно Росія буде цим стримуючим фактором» [Георгій Перш. Війна та есхатологія]. Сьогодні, як ми бачимо, риторика очільника РПЦ змінилася докорінно — відповідно до «генеральної лінії» уряду і президента.

Більш чітко з приводу провіденційності Росії висловився такий собі В. Сурін, автор ультраконсервативного православного сайту «Російська народна лінія»: «На мою думку, події в Україні, у тому числі визвольний похід Російської армії, — це переддень Армагедону. Дата початку останньої війни від людей прихована. Що дійсно можливо — це тільки відтермінувати крах світу, що зжив себе». Тобто на Росію покладається завдання змінити Божий задум про світ, відсунути, якщо це можливо, прихід Антихриста! [Сурина В. Дата звернення 11 березня 2022].

Есхатологічна риторика РПЦ, яка стрімко набирає обертів, перетворившись на частину державної пропаганди, покликана обґрунтувати більш чітко місію Росії в її теперішньому та майбутньому. Росія має один шлях і одне завдання — зруйнувати сили сатани, яким служить Україна. Цей погляд на поточний конфлікт може здатися нам дивним, але він є офіційною позицією РПЦ, що була виражена на черговому Всесвітньому російському народному соборі, де в присутності патріарха Кирила виступив радикально налаштований професор О. Дугін, який заявив, що «це війна неба проти пекла... Святіший у своїй чудовій доповіді м'яко натякнув на ту постать, яка стоїть по той

бік, що визначає, надихає, організує наших ворогів. Ця постать дуже близька. Ми не знаємо часів, ніхто не знає. Але ми можемо за знаками їх знати, бачити, наскільки вони близькі... Тому все частіше ми говоримо про Армагеддон, про кінець часів, про апокаліпсис. Ми беремо участь в останній, можливо передостанній, ніхто не знає, але дуже важливій битві» [Дугин].

Отже, подивімося, чи відповідає погляд сучасних російських діячів від політики та Церкви православному віровченню. Православна Церква вчить нас устами святих Отців, що «той, хто утримує» — це не людина і навіть не організація. Низка отців (свв. Іван Золотоустий та Феофілакт Болгарський) визначають *катέχων* як римську державу, тому що в уяві тогочасних її мешканців лише вона одна у вселенній була побудована на правових засадах. Решта світу — це варвари, які не мають закону або мають лише звичаєве (природне) право, проте аж ніяк не сповіднують його верховенство. Тобто римська держава в широкому розумінні цього слова — це будь-яка спільнота людей, що живе та керується законом, адже в Біблії сказано, що Антихрист є «сином беззаконня» (2 Сол. 2:3). Звідси тим, що утримує світ від пришествя Антихриста, є закон або ж свідоме волевиявлення людей жити за правилами, встановленими Творцем світу. Є ще одне розуміння «того, хто утримує» і належить воно св. Івану Золотоустому, — це любов. Якщо у світі зникне любов, зникне і сам світ. Саме тому будь-які спроби поєднати *катέχων* як одне з вищенаведених явищ із функціонуванням в історичному часі певної держави, навіть симфонія св. Юстиніана, є нерозумним тлумаченням Божественного одкровення. Адже «Перший і Другий Рим впали», тому третього не дано, а четвертого не має бути взагалі. Бо «Дух дихає де хоче» (Ін. 3:8), і ми не можемо обмежувати Бога в Його можливостях, прив'язуючи Його волю до визначеного місця. Зрошення державної ідеології з ученням Христа неминуче призводить до крайнощів, бо царство Його «не від світу цього» (Ін. 18:36). Воно перебуває всередині нас, і тому наш вибір бути з ним або без нього є вільним особистісним рішенням, яке неможливо нав'язати силоміць.

І дуже шкода, що в Росії нині сформувалася радикально нова ідеологія «руського міра», основою якої є сприйняття Росії як останнього оплоту на шляху антихриста через призму її колишньої історичної величі як спадкоємиці «обох Римів». Пропагандисти все частіше офіційно заявляють, що їх держава — це богообрана фортеця, оточена силами сатани, що збройний конфлікт, який сьогодні триває, є майже космічною боротьбою

між силами Бога і диявола... «Це війна не тільки армій, людей — це також війна духу. Це дуже важливо. Можна сказати, що ми бачимо горизонтальне протистояння: наша армія, наші супротивники, ми проти НАТО. Звісно, не проти України — там немає про що говорити. Але ця війна має інший вимір — вертикальний. Це війна Неба проти пекла. Це війна ангельських воїнств, війна воїнства архангела Михаїла проти диявола. І цей вертикальний вимір — це ідеологія, це сфера ідей, сфера духу, в якій розгортається протистояння» [Нагорний Олег. Чому Росія не є «катехоном»].

Концепція сприйняття Росії як інструмента в руках Всевишнього стає значно простішою й привабливішою для державної ідеології, бо ставить її на бік добра, а ворогів, у тому числі й Україну, на бік зла. Ця ідея пояснює вторгнення в Україну необхідністю виконання Божої волі щодо себе самої, тобто необхідністю протистояння силам пекла. Таке brutальне втручання в Божий промисел перетворює Бога на прихильника однієї з конфліктуючих сторін, а то й зовсім робить непотрібним. Уже не Бог визначає «часи і терміни», але російське керівництво саме стверджує про початок кінця світу і прагне відсунути його. Однак в застосуванні цієї ідеї до сучасної політичної ідеології ми повинні виявити в росіян або мешканців «триєдиної Святої Русі» якусь особливу релігійність і побожність, порівняно з рештою світу, але її якраз і немає. Натомість увесь світ є очевидцем протилежного. Ось реакція провідних християнських мислителів сьогодення на ідеологію «руського міра» та її наслідки. 13 березня 2022 р. понад триста православних богословів з усього світу підписали й опублікували міжнародну декларацію, яка однозначно засудила «руський мір» як єресь. Документ визнає російське вторгнення в Україну як «історичну загрозу самій православній християнській традиції». Він різко критикує найвищих ієрархів РПЦ за їхні ухильні та розпливчасті заяви щодо конфлікту, називаючи його лише «подіями» або «військовими діями», одночасно заохочуючи ворожнечу та підкреслюючи сфабриковане «братське походження» українців та росіян [Православні богослови світу засудили єресь «русского міра»]. Різка критика декларації щодо ієрархів РПЦ за їхні «розпливчасті заяви про необхідність миру у світлі “подій” та “військових дій” в Україні” при одночасному “заохоченні ворожнечі” виявляє глибоке моральне та духовне банкрутство російського народу. Це не просто пасивна відмова засудити агресію, а активна участь у її виправданні через евфемізми, спотворені мо-

литви та просування хибного наративу про “братерство”. Це демонструє пріоритет політичної лояльності до держави над християнським віровченням, пастирською відповідальністю та святістю людського життя, що призводить до серйозної кризи довіри та авторитету в Церкві. Декларація чітко викладає шість ключових засуджень, що викривають помилки “руського міра”: заміна Царства Божого земним царством, підпорядкування Церкви державній владі, етнічна або національна перевага (етнофілетизм), породження ненависті та насильства між народами, бездіяльність проти несправедливості та зрештою відмова говорити правду про зло [Православні богослови світу засудили єресь «русского міра»].

Отже, підсумовуючи, ми можемо сказати, що наратив «руського міра» є не просто культурно-релігійною концепцією, а динамічною, адаптивною та глибоко інструменталізованою ідеологією російського імперіалізму, яка еволюціонувала від культурно-мовної експансії радянської епохи до геополітичного проєкту, який прагне переформатувати світовий порядок і утвердити Росію як незалежний центр сили. Її привабливість полягає в її стратегічній двозначності, що дозволяє мобілізувати різноманітні групи та виправдовувати агресивні дії під виглядом захисту культурних та релігійних цінностей. У такому розрізі історична пам'ять стає селективним наративом, який виправдовує політичні амбіції очільників Росії, а культурна ідентичність перетворюється на виправдання цивілізаційного домінування. Особливе занепокоєння викликає релігійний вимір «руського міра», оскільки він демонструє глибоко вкорінений цезарепапізм у РПЦ та її сателітів. Для України ж сприйнята бодай незначною частиною її громадян ця ідеологія подібна до смерті, не тільки і не стільки фізичної, скільки духовної та культурної.

1. **Біблія.** Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту: в українському перекладі з паралельними місцями / Переклад Патріарха Філарета (Денисенка). Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004.
2. Agapetus. *Expositio capitum admonitoriorum*. *Migne PG*. Vol. 86/1.
3. Библиотека литературы Древней Руси / РАН. Ин-т рус. лит. (Пушкинский дом) ; под. ред. Д.С. Лихачева и др. Санкт-Петербург: Наука, 1997 / Т. 9: Конец XV-первая половина XVI века. 2006. 566 с. / Послания старца Филофея (Перевод В.В. Колесова). с. 290–305.
4. Беляев А. О безбожии и антихристе. Сергиев Посад. 1898. Т. 2.
5. Гваньини А. Описание Московии / Пер. с лат. Г. Г. Козловой. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1997. 176 с.

6. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання / Донцов Д. Вибрані твори у 10 т. Дрогобич-Львів: ВФ «Відродження». 2011–2016. Т. 1.
7. Дьяконов М. А. Власть московских государей. СПб., 1889.
8. Иоанн (Снычев), митр. Самодержавие духа. Институт русской цивилизации. 2007.
9. Ключевский В. О. Исторические портреты. Москва: Правда, 1990.
10. Крысюк И. «Киев как новый Иерусалим» vs «Москва как третий Рим»: геополитические контрверзы религиозных мифологем. *Perekrestki*, 2015. № 1–2.
11. Лихачёв Д.С., Лурье Я.С. Послания Ивана Грозного. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1951.
12. Ниче П. Москва – третий Рим? *Спорные вопросы отеч. истории XI–XVIII веков*. Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посв. памяти А. А. Зимина. Москва, 1990.
13. Оглоблин О. Московська теорія Третього Риму в XVI–XVII ст. Москва — Третій Рим. Походження міфу / Упоряд. Є. Калюжний. Київ: Смолокип. 2021.
14. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2000.
15. Смирнов П. Антихрист по учению раскола // Православная богословская энциклопедия. Петроград, 1900. Т. I. А — Архелая. СПб. с. 507–508.
16. Ульянов Н. И. Комплекс Филофея. *Вопросы истории*. 1994. № 4.
17. Якунин В., Зеленёв Е., Зеленёва И. Российская школа геополитики. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета. 2008.
18. Георгій Перш (George Persh). Війна та есхатологія. *Київське православ'я*. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2023/01/29/vijna-ta-eschatolohiya/>
19. Ларюэль М. «Жёлтая опасность» в работах русских националистов начала века. *Полит.ру*. URL: <https://polit.ru/> (Дата обращения: 30 декабря 2016.)
20. Нагорний Олег. Чому Росія не є «катехоном» і не має виключної божественної місії. *Київське православ'я*. URL: <https://bit.ly/3VDUqa4>.
21. Сагалло. Википедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Сагалло>.
22. Наказ XXV Всесвітнього російського народного собору «Сьогодення та майбутнє русского міра». *РІСУ*. URL: https://risu.ua/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira_n147172.
23. «Єресь» та «нацизм». У ПЦУ прокоментували документи XXV Всесвітнього російського народного собору. *РІСУ*. https://risu.ua/yeres-ta-nacizm-u-pcu-prokomentovali-dokumenty-xxv-vseshitnogo-rosijskogo-narodnogo-soboru_n147180
24. Валдайская речь_Путина_(2014). URL <https://ru.wikisource.org/>
25. «Russian World» Concept: Post-Soviet Geopolitical Ideology and the Logic of «Spheres of Influence». URL: <https://www.researchgate.net/publication/322711410>
26. Одоление смуты. Слово к русскому народу. Мультимедийное учебное пособие / под ред. прот. В. Хулапа, И.В. Астэр. СПб: СПбГИПСР, 2014. URL: https://social-orthodox.info/pages/1_3_snychev.htm
27. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на заседании Бюро президиума Всемирного русского народного собора. 31 октября 2024 г. *Рус-*

- ская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6170962.html>
28. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на заседании Бюро президиума Всемирного русского народного собора. 25 октября 2022 г. Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5971193.html>
 29. Кирилл (Гундяев), патриарх. Слово пастыря. Вып. от 5 декабря 2015 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AuIhg5d8gtU>
 30. Освободительный поход русской армии. https://ruskline.ru/news_rl/2022/03/12/osvoboditelnyi_pohod_russkoi_armii_na_ukrainu
 31. Философ Александр Дугин в своём выступлении на Всемирном Русском Народном Соборе показал, с кем и с чем воюет Россия. Православный журнал «Благодатный Огонь». URL: <https://blagogon.ru/news/886> (Дата обращения 26.10.2022)
 32. Православні богослови світу засудили ересь «руського міра» і ганебні дії російської влади. Синод єпископів Української Греко-Католицької Церкви. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/pravoslavni-bogoslovy-svitu-zasudyly-eres-russkogo-mira>

-
1. Bibliia. Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho i Novoho Zavitu: v ukrainskomu perekladi z paralelnymy mistsiamy / Pereklad Patriarkha Filareta (Denysenka). Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainkoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004.
 2. Agapetus. Expositio capitum admonitoriorum. Migne PG. Vol. 86/1.
 3. Byblyoteka lyteratury Drevnei Rusy / RAN. Yn-t rus. lyt. (Pushkinskiy dom) ; pod. red. D. S. Lykhacheva y dr. Sankt-Peterburh: Nauka, 1997 / T. 9: Konets XV-pervaia polovyna XVI veka. 2006. 566 s. / Poslanyia startsa Fylofeia (Perevod V.V. Kolesova). s. 290–305.
 4. Beliaev A. O bezbozhyy y antykhryste. Serhyev Posad. 1898. T. 2.
 5. Hvanyny A. Opysanye Moskovyy / Per. s lat. H. H. Kozlovoi. Moskva: «Hreko-latynskiy kabynet» Iu. A. Shychalyna, 1997. 176 s.
 6. Dontsov D. Suchasne politychne polozhennia natsii i nashi zavdannia / Dontsov D. Vybrani tvory u 10 t. Drohobych-Lviv: VF «Vidrodzhennia». 2011–2016. T. 1.
 7. Diakonov M. A. Vlast moskovskikh hosudarei. SPb., 1889.
 8. Yoann (Snychev), mytr. Samoderzhavye dukha. Ynstytut russkoi tsyvylyzatsyy. 2007.
 9. Kliuchevskiy V. O. Ystorycheskiye portrety. Moskva: Pravda, 1990.
 10. Krysiuk Y. «Kyev kak novyi Yerusalym» vs «Moskva kak tretiy Rym»: heopolytycheskiye kontroverzyy relyhyoznykh myfolohem. Perekrestki, 2015. № 1–2.
 11. Lykhachëv D.S., Lure Ya. S. Poslanyia Yvana Hroznogo. Moskva-Lenynhrad: Yzdatelstvo Akademyy nauk SSSR, 1951.
 12. Nyche P. Moskva – tretiy Rym? Spornyye voprosy otech. ystoryy XI–XVIII vekov. Tezysy dokladov y soobshcheniy Pervykh chteniy, posv. pamiaty A. A. Zymyna. Moskva, 1990.
 13. Ohloblyn O. Moskovska teoriia Tretogo Rymu v XVI–XVII st. Moskva — Tretii Rym. Pokhodzhennia mifu / Uporiad. Ye. Kaliuzhnyi. Kyiv: Smoloskyp. 2021.

14. Plokhii S. Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini. Kyiv, 2000.
15. Smyrnov P. Antykhryst po ucheniu raskola // Pravoslavnaia bohoslovskaiia entsyklopediia. Petrohrad, 1900. T. I. A — Arkhelaia. SPb. s. 507–508.
16. Ulianov N. Y. Kompleks Fylofeia. Voprosy ystoryy. 1994. № 4.
17. Yakunyn V., Zelenëv E., Zelenëva Y. Rossyiskaia shkola heopolytyky. SPb.: Yzdatelstvo S.-Peterburhskoho unyversyteta. 2008.
18. Heorhii Persh (George Persh). Viina ta eshatolohiia. Kyivske pravoslavia. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2023/01/29/vijna-ta-eshatolohiia/>
19. Lariuel M. «Zhëltaia opasnost» v rabotakh russkykh natsyonalystov nachala veka. Polyt.ru. URL: <https://polit.ru/> (Data obrashcheniia: 30 dekabria 2016.)
20. Nahorni Oleh. Chomu Rosiia ne ye «katekhonom» i ne maie vykliuchnoi bozhestvennoi misii. Kyivske pravoslavia. URL: <https://bit.ly/3VDUq44>.
21. Sahallo. Vykypediia. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Cara_110.
22. Nakaz XXV Vsesvitnoho rosiiskoho narodnoho soboru «Sohodennia ta maibutnie russkoho mira». RISU. URL: https://risu.ua/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira_n147172.
23. «Yeres» ta «natsyzm». U PTsU prokomentuvaly dokumenty XXV Vsesvitnoho rosiiskoho narodnoho soboru . RISU. https://risu.ua/yeres-ta-nacizm-u-pcu-prokomentuvali-dokumenti-xxv-vsesvitnogo-rosijskogo-narodnogo-soboru_n147180
24. Valdaiskaia_rech_Putyna_(2014). URL <https://ru.wikisource.org/>
25. «Russian World» Concept: Post-Soviet Geopolitical Ideology and the Logic of «Spheres of Influence». URL: <https://www.researchgate.net/publication/322711410>
26. Odolenye smuty. Slovo k russkomu narodu. Multymedynoe uchebnoe posobyie / pod red. prot. V. Khulapa, Y.V. Astër SPb: SPbHYPSR, 2014. URL: https://social-orthodox.info/pages/1_3_snychev.htm
27. Vystuplenye Sviateisheho Patryarkha Kyrylla na zasedany Biuro prezydyuma Vsemyrnnoho russkoho narodnoho sobora. 31 oktiabria 2024 h. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov. Ofytsialnyi sait Moskovskoho Patryarkhata URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6170962.html>
28. Vystuplenye Sviateisheho Patryarkha Kyrylla na zasedany Biuro prezydyuma Vsemyrnnoho russkoho narodnoho sobora. 25 oktiabria 2022 h. Russkaia Pravoslavnaia Tserkov. Ofytsialnyi sait Moskovskoho Patryarkhata URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5971193.html>
29. Kyryll (Hundiaev), patryarkh. Slovo pastyria. Vyp. ot 5 dekabria 2015 hoda. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AuIvg5d8gtU>
30. Osvoboditelnyi pokhod russkoi armii. https://ruskline.ru/news_rl/2022/03/12/osvoboditelnyi_pohod_russkoi_armii_na_ukrainu
31. Fylosof Aleksandr Duhyn v svoëm vystuplenyy na Vsemyrnom Russkom Narodnom Sobore pokazal, s kem y s chem voiuet Rossyia. Pravoslavnyi zhurnal «Blahodatnyi Ohon. URL: <https://blagogon.ru/news/886> (Data obrashcheniia 26.10.2022)
32. Pravoslavni bohoslovy svitu zasudyly yeres «russkoho mira» i hanebni dii rosiiskoi vlady. Synod yepyskopiv Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/pravoslavni-bogoslovy-svitu-zasudyly-eres-russkogo-mira>.